International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

□□□□□-ज्ञानपरम्परा-संव□□□संस्कृत-वाङ्मयम्

□□. □□□□मिश्र:

सहायकाचार्य: (साहित्यविभाग:)

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानं (□□□□ विश्वविद्यालय:)

श्री सदाशिवपरिसर:, पु□ (□□□□)

वैदिकभाषा- ऋग्वेदादिवेदचतुष्टये तेषां शाखाग्रन्थेषु च या भाषा प्रयुज्यते, सा वैदिकभाषा नाम्न व्यवह्रिय । यास्कस्य निरुक्ते, पाणिनेः अष्टाध्याय्याञ्च वैदिक-लौकिकभाषयोरन्तरं पर्याप्तं प्राप्यते । पतञ्जलिनापि शब्दानुशासने स्वीकृतं यद् वैदिकशब्दानां ज्ञानं वेदानामध्ययनेनैव सम्भवमस्ति ।

लौकिकभाषा- कालिदासादिकाव्येषु या संस्कृतभाषा, सा लौकिकसंस्कृतनाम्ना निर्दिश्यते। लौकिसंस्कृतभाषायाः उद्भव वैदिकसंस्कृतभाषया एव समभवत् । यतः वेदेष्वपि शब्दरूपाणि, धातुरूपाणि कृत्-तद्धितप्रत्ययाः समासादयश्च प्राप्यन्ते धात्वर्था अपि प्रायेण ते एव वर्तन्ते तथा च रूपनिर्माणविधिरपि स एव।

□□:- वेदशब्दार्थ: "विद्-ज्ञाने" इति ज्ञानार्थकाद् विद् धातोर्घनि प्रत्यये कृते "वेद" इति रूपं निष्पद्यते। एवं वेदशब्दो ज्ञानार्थकः वेदाः ज्ञानराशयः इति वक्तुं शक्यते विद् सत्तायाम्, विद् विचारणे, विदलृ लाभे विद् चेतनाख्याननिवासेषु इति धातुभ्योऽपि घञि प्रत्यये वेदरूप निष्पद्यते। अतः शाश्वतस्थायिनः, ज्ञाननिधयः, मानवहितप्रापकाः, मनुजकर्तव्यबोधका: इति विविधार्थकाः वेदाः ।

वैदिकसाहित्यम्- वेदशब्द: प्रामुख्येन ऋग्यजु:सामाथर्वनामभिः प्रचलितां चतसृणां वेदसंहितानां बोधकोऽस्ति । एतेषामेव चतुर्णां वेदानां व्याख्यानभूता: ब्राह्मणग्रन्थाः सन्ति येषु वैदिककर्मकाण्डस्य विशदं वर्णनमस्ति । एतेषु वेदानां आध्यात्मिकी व्याख्याऽपि प्रस्तूयते । एतेषां परिशिष्टरूपेण आरण्यकग्रन्थाः सन्ति । एतेषु आध्यात्मविद्यायाः विवेचनं प्राप्यते। उपनिषत्सु च तस्या एव अध्यात्मविद्यायाश्चरमोत्कर्ष: संलक्ष्यते । वैदिकसाहित्यशब्देन समग्रोऽपि मन्त्रब्राह्मण-आरण्य उपनिषद्-संग्रहरूपनिधिर्गृह्यते। अत एव मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" (आप. श्रौत. ३१) इति निर्दिश्यते।

□□□□□**महत्त्वम्-** साहित्यरूपेण सम्पूर्णवेदवाङ्म महत्वपूर्णमस्ति । आवश्यकतानुसारं वैदिकसाहित्यं प्रवर्धितं तथा ब्राह्मणारण्यकोपनिषदः साहित्यानि क्रमश: विकसितानि । 'वेदोऽखिलं धर्ममूलम् (मनुस्मृति: २/६) वेदा: भारतीयधर्मस्य उत्सोऽस्ति | मनुना लिखितं

यत् "सर्वज्ञानमयोहि सः" (मनु. स्मृ २ / ७) । धार्मिकमहत्त्वरूपेण तेषाम् अविकलोच्चारणम् अर्थज्ञानञ्चानिवार्यरूपेण स्वीकृतम्। यथा "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च (महाभाष्यम्, आह्निक-१) ऋग्वेदीयदेवतानां मित्र-वरूण-इन्द्र-नासत्या (अश्विन) इत्यादिनामुल्लेखः तुर्कीदेशे स्थितेषु बोगाजकोईलेखेषु (१४०० ई.पूर्वम्) प्राप्तः । यः सांस्कृतिकादानप्रदानस्य प्राचीनतमोदाहरणमस्ति ।

संहितासाहित्यम्- वैदिकमन्त्राणां सङ्ग्रहः "संहिता" इत्युच्यते । एतेषां मन्त्राणां मौलिकरूपे वैदिकपदानां परस्परमधिकतमः सन्निकर्षः अस्ति। वैदिकसंहितायाः चत्वारः भेदाः सन्ति । ऋग्वेदसंहिता, यजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता, अथर्ववेदसंहिता इति । अत्र सामान्यवैदिकयज्ञे यो जनः पुरोहितरूपेणानुष्ठान करोति, स "ऋत्विक्" (ऋतु+यज्+क्विन्) इत्युच्यते । अस्य शब्दस्य निर्वचनम् ऋत याजयति इति ऋत्विक्" अर्थात् यः यज्ञकाले अनुष्ठानमाचरति स ऋत्विक् इति । अयं वैदिकयुगस्य पुरोहित-संस्थारूपेण प्रसिद्धमासीत् । यस्य चत्वारः वर्गाः तच्च- होता, उद्गात , अध्वर्युः ब्रह्मा च ।

□□□□- अस्य कर्म यज्ञेषु देवतानामावाहनमासीत्। येन ताः देवताः प्रतीकात्मकरूपेणागत्य यज्ञे अर्पितहव्यानि गृह्णीयु ।

उद्गाता - अस्य कर्म यज्ञेषु सङ्गीतात्मक-ऋचानां विशेषपद्धत्या गानेन देवतानां प्रशंसनमासीत् ।

अध्वर्युः- अयं सर्वाधिक-महत्त्वपूर्णः ऋत्विक् आसीत् । अनेन यज्ञस्य सर्वमपि दायित्वं वोढ्य स्म । यज्ञस्य आरम्भपरिचालन-समाप्त्यादीनां सर्वासां क्रियाकलापानां संघटनं सयोजनञ्चास्यैव कार्यमासीत् ।

ब्रह्मा- अयं ऋत्विक् यज्ञस्य निरीक्षणं करोति तथा साक्षिरूपेण सर्वाभ्यः क्रियाभ्य अनुमतिं ददाति । अशुद्धिसंशोधनं संकट-निवारणं, भ्रमसमाधानमित्यादिषु पण्डितोऽयं वेदेषु निपुणः भवति । संहितानां कालान्तरेषु अनेकाः शाखाः समुत्पन्नाः धार्मिकोपयोगकारणेन बहुकालं यावत् शाखाः सुरक्षिता आसन्, किन्तु कालक्रमेण अनेकाः शाखाः लुप्ताः। वैदिकशाखानामधिकतमां संख्यां पतञ्जलि निर्दिष्टवान् -"चत्वारो वेदाः साङ्का सरहस्या बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वयुर्शाखाः, सहस्रवत्म सामवेदाः एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाथर्वणो वेदः । (पातञ्जलमहाभाष्यम् १ आह्निकम् ।)

ऋग्वेदसंहिताः

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

चतुर्षु वेदेषु महत्त्वदृष्ट्या ऋग्वेदस्य नाम प्रथममागच्छति । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदोऽयमभ्यर्हितमस्ति । आकारप्रकारादिषु अन्य-संहितापेक्षया ऋग्वेदसंहिता बृहती अस्ति । अस्याः ऋचानां सङ्कलनमन्यवैदिकसंहितासु प्रचुरमात्रायां कृतमस्ति । सामवेदस्तु प्रायः पूर्णरूपेण ऋगाश्रित एवास्ति । यज्ञस्य पूर्णता-दृष्टया ऋग्वेदस्य ऋचानां महत्त्वमस्ति | संसारस्याऽयं ऽ थमः ग्रन्थः ।

□□□□:- महाभाष्यानुसारेण ऋग्वेदसंहितायाः २१ शाखाः किन्तु चरणव्यूहानुसारेण पञ्च प्रमुखाः शाखा: शाकलवाष्कला-ऽऽश्वलायनशङ्खायन-माण्डूकायनादयः | सम्प्रति शाकलशाखाया एव संहितोपलब्धा आश्वलायनस्य श्रौतगृह्यसूत्रे तथा शांखायनस्य ब्राह्मणाऽऽरण्यके एव प्राप्याः । अन्यशाखाः नामशेषाः ।

□□□□□□□□ - ऋग्वेदस्य विभाजनं द्विधा कृतमस्ति, ऐतिहासिक विभाजनम् पाठपरकविभाजनश्चेति। प्रथमं विभाजनं "मण्डलक्रम " इत्युच्यते। तदाधारेण ऋग्वेदस्य क्रमः "मण्डलाऽनुवाक्सूक्तमन्त्ररूपेण विभक्तोऽस्ति । द्वितीयं विभाजनं "अष्टकक्रमः" इत्युच्यते । स च "अष्टकाऽध्यायवर्गमन्त्ररूपेण विभक्तोऽस्ति । ऋग्वेदे सम्पूर्णवर्गाणां संख्या २०२४ अस्ति ।

प्रतिपाद्यविषय:- ऋग्वेदसंहिता स्वस्तनयुगस्य प्रतिनिधिभूतग्रन्थरूपेण प्रसिद्धाऽस्ति । यस्यां विपुलरूपेण धार्मिकसामग्रयः निहितास्सन्ति । ऋग्वेदस्य सूक्त नि विद्वद्भिः त्रिधा विभाजितानि १. धार्मिकसूक्तानि २. लौकिकसूक्तानि ३. दार्शनिकसूक्तानि च । एतेषु त्रिविधाः ऋचाः प्राप्यन्ते परोक्षकृता प्रत्यक्षकृता , आध्यात्मिकाश्च | परोक्षकृत-ऋचायाः देवतानां निर्देश: प्रथमपुरुषे भवति। यथा- अग्निमीणे पुरोहितम् (ऋ१/१/१) इन्द्राय साम गायत (८ / ९८ / १) इत्यादयः । प्रत्यक्षकृ - ऋचासु देवताः प्रत्यक्षतः सम्बोध्यन्ते । यथा- "अग्ने यं यज्ञमध्वरम् (ऋ. १/१/४) तथाssध्यात्मिक ऋचासु देवताः स्वयं सम्भाषन्ते अतोऽहमि त्यस्य प्रयोगोभवति। यथा- "वागाम्भृणीसूक्तम् । तत्र वाग्देवी स्वयं वदति "अहं रूद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ऋ. १०/१२५) इन्द्रसूक्तेऽपि इन्द्रः- "अहं भुवं वसुनः पूव्यस्पतिर धनानि सं जयामि शश्वत । मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे विभजामि भोजनम् ।।

२. **लौकिकसूक्तानि** - एतेषां विषयक्षेत्राणि औषधिविज्ञानविवाहलोकव्यवहारदानराजतन्त्र दयः सन्ति । मण्डूकसंवादसूक्तेऽत्र प्रामुख्येन प्रसिद्धे स्तः । संवादसूक्तान संख्या विंशतिरस्ति । एतेषु कथोपकथनस्य प्राधान्यमस्ति । तत्र विश्वामित्र नदीसंवादः (ऋ. ३/३३) यम यमीसंवाद (ऋ. १०/१०)

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

पुरूरव उर्वशीसंवादः (ऋ. १०/१५) सरमा-पणिसंवाद (ऋ. १०/१०८) इत्यादयः प्रमुखास्सन्ति ।

दार्शनिकसूक्तानि - एतेषु दार्शनिक चिन्तनानि दृश्यन्ते । ५२ मन्त्रात्मकं प्रहेलिकादियुक्तं "अस्यवामीयसूक्तम्" (ऋ. १/१६४) द्वा सुपर्णा सयुजा ... (ऋ. १२/१६४ / २०) इत्याद्यलङ्कृतश, पुरुषसूक्तम् (ऋ. १०/९०) हिरण्यगर्भसूक्तम् (ऋ. १० / १२१) वाक्सूक्तम् , नासदीय सूक्तम् इत्यादीनि सूक्तान्य प्रसिद्धानि ।

• यजुर्वेदसंहिता-

यजुर्वेदः कर्मकाण्डीयः वेदोऽस्ति । यस्य सङ्कलनम् अध्वर्युऋत्विजे कृतमासीत् । यजुर्वेदः गद्यात्मकः पद्यात्मकश्च | अत एवोच्यते 'अनियताक्षरावसान यजुः । अस्य सम्प्रदायद्वयमस्ति ब्रह्मसम्प्रदा आदित्यसम्प्रदायश्च । ब्रह्मसम्प्रदायस्य "कृष्णयजुर्वेदः" आदित्यसम्प्रदायस्य च "शुक्लयजुर्वेदः" इति । मिश्रणादस्वच्छताकारणा वाऽयं कृष्ण (विनियोगमिश्रत्वं) कृष्णत्वम्) । संहितायां शुद्धमन्त्रैरमिश्रणत्वाद् वा "शुक्लः" (विनियोगामिश्रत्वं शुक्लत्वम्) । पातञ्जलमहाभाष्यकूर्मपुराणाद्यनु-सारेण अस्य शाखा: १०० (शतम्) इत्युल्लिख्यते किन्तु कालक्रमेण लुप्तादिकारणत: अद्याऽस्य षडेव (६) शाखा: सुरक्षिता । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे शाखे, कृष्णयजुर्वेदस्य च चतस्रः सम्मेल्य षड्शाखा: । माध्यन्दिनस्य प्रचारः उत्तरभारते काण्वस्य च महाराष्ट्रे अस्ति।

• शुक्लयजुर्वेदसंहिताः - अस्याः नाम "वाजसनेयिसंहिता तथा द्वे शाखे माध्यन्दिनशाखा कण्वशाखा इति द्वे । वस्तुतः एकैव मूलसंहिता द्वयोः संस्करणयोरुपलभ्यते। माध्यन्दिने चत्वारिंशत् (४०) अध्याया:, १९७५ मन्त्राश्च सन्ति । काण्वेऽपि चत्वारिंशत् अध्यायाः किन्तु मन्त्राणां संख्या २०८६ अस्ति ।

प्रतिपाद्यविषय:- अध्वर्यवे सङ्कलितस्य कर्मकाण्डस्य वर्णनमस्ति यजुर्वेदे चत्वारिंशत् अध्यायेषु पञ्चविंशति: अध्याया: प्राचीना: महत्त्वपूर्णाश्च तथा शेषा: पञ्चदशाऽध्य याः परिशिष्टात्मकाः मन्यन्ते । प्रथमत्रिष्वध्यायेषु क्रमशः दर्शयज्ञ- पौर्णमासयज्ञ-अग्निहोत्राणां तथा चातुर्मास्येत्यादीनां वर्णनम्, चतुर्थादष्टमं यावत् सोमयागस्यवर्णनम् नवमदशमयो: "वाजपेयराजसूय इत्यनयोः वर्णनम्, एकादशादष्टादश यावत् अग्निचयनस्य , ऊनविंशतितः एकविंशति यावत् सौत्रामणीयागस्य द्वाविंशतेः पञ्चविंशति यावत् अश्वमेधयज्ञस्य विधीनां वर्णनमस्ति । परिशिष्टाध्यायान्तर्गतेषु षड्विंशतेः ऊनविंशति यावत्

निरूपितयागसम्बन्धितमन्त्राणां वर्णनम्, त्रिंशत्तमे पुरुषमेधस्य एकत्रिंशत्तं अतिरिक्तषड्मन्त्रसहितऋग्वेदीयपुरुषसूक्तस्य, द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्तमयोश्च सर्वमेध-यागस्य ३४ तमे ४८ मन्त्रात्मकं शिवसङ्कल्पसूक्तस्य ३५ तमे पितृमेधस्य, ३६-३८ तमेषु प्रवज्ञयागस्य यत्र (३६ अध्याये) शान्ति-मन्त्राः अपि सन्ति, ३९ तमे अन्त्यष्ठिवर्णनम् तथा ४० तमे अध्याये ज्ञानकाण्डात्मकम् "ईशावास्योपनिषद् अस्ति।

कृष्णयजुर्वेदसंहिताः - अस्याः "तैत्तरीयमैत्रायणीकाठककपिष्ठलकठ इत्यादयः चतस्रः शाखाः समुपलभ्यन्ते।

□. **तैत्तरीयसंहिता-** महत्त्वदृष्ट्या प्रमुखेयमत्र सप्त काण्डानि, ४४ प्रपाठकाः, ६३१ अनुवाचः, २१९८ मन्त्राश्च सन्ति । ब्राह्मणा-रण्यकोपनिषदां श्रौतगृह्यधर्मशुल्वादिसूत्रग्रन्थानामुपलभ्यत्वादियं शाखा सर्वाङ्गपूर्णा वर्तते । अस्याः सप्तमकाण ऋग्वेदाधारितं वसिष्ठस राज्ञः सुदासस्याऽऽख्यानं वर्णितमस्ति ।

□. **मैत्रायणीसंहिता** - अत्राऽपि तैत्तरीयवत् मन्त्रविनियोगी परस्परसंयुक्तौ स्तः । अत्र चत्वारि काण्डानि, ५४ प्रपाठकाः, २१४४ मन्त्राश्च सन्ति । इयमेव शाखा "कलाप "कालापक" वा नाम्ना ज्ञायते । अस्याः प्रथमे काण्डे "पौर्णमाससोमयागाऽध्वराधान-पुराधानचातुर्मास्यवाजपेय इत्यादीनां द्वितीये काम्येष्टिराजसूयाऽग्निचिति इत्यादीनां तृतीये अग्निचिति अध्वरविधि सौत्रामणी- अश्वमेध इत्यादीनां चतुर्थे च राजसूययज्ञसम्बन्धिसामग्रीणां सङ्कलमस्ति ।

□ □□□□□□- पतञ्जल्यानुसारमस्या प्रचारः प्रतिग्राममासीत् किन्तु अद्येयं लुप्तप्रायास्ति । ४० स्थानकेषु विभक्तेयं ८४३ अनुवाग्भिः ३०९१ मन्त्रैर्युक्ताऽस्ति । स्वराङ्कनसंहितायामेतस्यां "पुरोडाशाऽध्वरराजसूयवाजपेय इत्यादीनां विवेचनमस्ति।

□ **कपिष्ठल-□□-□□□□□-** अपूर्णेयं संहिता, षडष्टकः अष्टचत्वारिंशदध्यायः युक्ताऽपि ९ तः २४, ३२ तः ३४ यावत् सर्वथा खण्डितास्ति।

□□□□□□□□□□

सामन् अर्थात् गानस्य वेदः सामवेदोस्ति। अत्र तेषां मन्त्राणां (मुख्यतः ऋग्वेद-ऋचानां सङ्कलनमस्ति, ये गेयास्सन्ति)। ऋचायाः गानस्य च समन्वयः एव सामवेदः। यथा- "या ऋक् तत् साम" (छान्दो १/३/४) ऋचि अध्यूढं साम (छान्दो. १/६/१) "सा च अमश्चेति

तत्साम्नः सामत्वम्" (बृहदा. १४/३/२५) उद्गातूपयोगाय मन्त्रसङ्कलनं जातमतः सामवेदः औद्गात्र वेदोऽप्युच्यते। सामवेदे ऋग्वेदस्याष्टमनवममण्डलाभ्यामेव ऋचाः सङ्कलिताः । गानस्य पृथक् पृथक् परम्पराकारणेनास्यक सहस्त्रशाखाः कदाचिदासन् किन्तु साम्प्रतं कौथुमीयराणायणीयजैमिनीय इत्यादयः तिस्रः एव समुपलभ्यन्ते । सामवेदस्य मन्त्रसंख्या १८७५ अस्ति या पूर्वाचिक (६५० मन्त्राः) उत्तराचिक (१२२५ मन्त्राः) इत्यनयोः भागयोः विभक्ताऽस्ति पूर्वाचिके आग्नेय ऐन्द्र पावमान आरण्य इत्यादीनि चत्वारि काण्डानि उत्तराचिके च एकविंशतिः (२१) अध्यायाः अथवा नव प्रपाठकाः सन्ति । सामवेदे १०४ मन्त्राः सामवेदीयाः तथा १७७१ मन्त्राः ऋग्वेदात् सङ्कलिताः एतेष्वपि २६७ मन्त्राणां पुनरुक्ति । मूलसामवेदीयमन्त्रेष्वपि पञ्चान पुनरुक्तिरस्ति ।

विषयवस्तु - सामवेदः मुख्यतः उपासनया सम्बद्धः पूर्वाचिके मूलभूताः ऋचाः सङ्कलितास्सर्वा , उत्तराचिके च तेषामेव लयेषु गेयानां ऋचां प्रगाथानां सङ्ग्रहोस्ति । उत्तराचिकः पूरकरूपेण विद्यमानमस्ति । यज्ञसमये उद्गात एतेषां मन्त्राणां गानं करोति । सम्पूर्णेऽपि सामवेदे सोमरसः, सोमदेवता, सोमयागः, सोमपानमित्यादीनां महत्त्वमङ्कितमस्ति । अतोऽयं "सोमप्रधानवेदः" इत्युच्यते । सामगान गानप्राधान्यात् सामवेदीयमन्त्रगाने पर्याप्तसाहित्यरचना जाता। नारदीयशिक्षाय नारदेनोक्तम् -

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशदित्येतत् स्वरमण्डलम् ।।

प्राधान्यतः सामगानानि चतुर्विधानि ग्राम आरण्यक ऊह ऊहा (रहस्य) इत्यादीनि । जैमिनीयशाखानुसारं गानानि ३६८१ तथान्यद्वयोः शाखयोरनुसारं २७२३ गानानि सन्ति ।

□□□□□□□□:- सामगाने गानानुसारं वर्णानां न्यूनता वृद्धिर्वा भवति । अतोऽत्र विकारः यश्च षधिः १ विकारः- शब्दपरिवर्तनं । यथा अग्ने औग्नायि। २ विश्लेषणम् - पदच्छेदः। यथा वीतये वायि तोया रयि ३ विकर्षणम् - स्वरालापः । यथा- ये या २३ यि । ४ अभ्यासः - पदोच्चारणावृत्तिः । यथा तोया ३ यि, तोया २ यि । ५ विरामः गानसुविधाय पदमध्ययविरामः। यथा गृणानो ह व्यदातं । ६ स्तोभः आलापेयपदानामुपरि योजनम्। यथा औहोवा, हा ३ इत्यादयः ।

अथर्ववेदसंहिता- लौकिकसामग्रीणां प्राचुर्यादथर्ववेदः अन्यवैदिकसंहिताभ्यः विलक्षणोस्ति । अन्यवेदेषु धर्मानुष्ठानस्य महत्त्वमस्ति किन्त्वत्र यज्ञेतरविषयाणां बाहुल्यमस्ति । वेदोऽयं ब्रह्मवेदोऽप्युच्यते । "अथर्वन्" इत्यस्य शब्दस्य व्युत्पत्ति निरुक्ते गोपथब्राह्मणे च दत्तास्ति। थर्व् धातुः गत्यर्थकः, "अथर्वन्" इत्यत्र गतेः निषेधः । यथा- "अथर्वाणोऽथर्वणवन्तः

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

थर्वतिश्चरतिकर्मा, तत्प्रतिषेधः (निरुक्तं-११/८) । अथर्ववेदोऽयं क्षत्रवेद , भैषज्यवेदः, महीवेदः, छन्दोवेदः, ब्रह्मवे , आङ्गिरसवेदः इत्यादिभिः नामभिः प्रसिद्धोऽस्ति ।

□□□:- महाभाष्ये अथर्ववेदस्य नव शाखाः निर्दिष्टाः। एतासां नामानि क्रमशः पिप्पलाद-तीद-मीद-शौनकीय- जाजल-जलद -ब्रह्मवे - देवदर्श-चारणवैद्य-इत्यादयः प्रसिद्धास्सन्ति । किन्त्वद्युना 'पिप्पलादशौनकीय' इमेव उपलब्ध स्तः । शौनकशाखायां २० काण्डानि ७३० सूक्तानि ५९८७ मन्त्राश्चसन्ति । अथर्ववेदस्य सर्प-पिशास-असुर-इतिहास-पुराण इत्यादयः पञ्चोपवेदास्सन्ति । तत्र इतिहासपुराणी एव लभ्यो । वेदोऽयं चतुर्षु भागेषु विभक्तः- १७ काण्डं यावत् प्रथमः ८-१२ यावत् द्वितीयः, १३-१८ यावत् तृतीयः, १९-२० काण्डं यावत् चतुर्थः भागः ।

प्रतिपाद्यविषयः:- क्रमशः इदं विषयवस्त्वस्ति । रोगनिवृत्ति-बन्धनमुक्ति-राक्षसविनाश-सुखप्राप्त्यादि प्रथमे रोगशत्रुकृमिनाशन-दीर्घायुष्यप्रार्थनादिद्वितीये, सेनासम्मोहन-राजनिर्वाचन-शालानिर्माण-कृषि- पशुपालनमित्यादि तृतीये, ब्रह्मविद्या-विषपान-राज्याभिषेक-वृष्टि-पापमोचन- ब्रह्मोदनमित्यादि चतुर्थे ब्रह्मविद्या-कृत्यापरिहारच पञ्चमे दुःस्वप्रनाशना- त्रसमृद्धिश्च षष्ठे, आत्मवर्णनम् सप्तमे विराटब्रह्मवर्णनमष्टमे, मधुविद्यापञ्चोदना- जातिथिसत्कारगोमहिमा यक्ष्मनाश इत्यादि नवमे, कृत्या-निवारणब्रह्मविद्या-सर्पविषनाशन ज्येष्ठब्रह्मादिवर्णनं दशमे ब्रह्मोदनरूद्रब्रह्मचर्यवर्णनमेकादर्श, पृथ्वीसूक्तं द्वादशे, अध्यात्मवर्णनं त्रयोदशे, विवाहसंस्कारः चतुर्दशे, व्रात्य- ब्रह्मणः गद्येवर्णनम् पञ्चदशे दुःखमोचनात्मकगद्यात्मकमन्त्राः षोडशे अभ्युदयप्रार्थना सप्तदशे, पितृमेधवर्णनमष्टादशे यज्ञनक्षत्रमणिछन्दः राष्ट्रकाल- इत्यादीनां वर्णनमेकोनविंशे, सोमयागवर्णन-मिन्द्रस्तुतिश्च विशे अस्ति । भैषज्यसूक्त आयुष्यसूक्त पौष्टिकसूक्त प्रायश्चितसू स्त्रीकर्मसूक्त - राजकर्मसूक्त ब्रह्मण्यसूक्तादीनि बहूनि सूक्तानि मिलन्त्यथर्ववेदे ।

ब्राह्मणसाहित्यम् - "ब्राह्मण" शब्द "ब्रह्मन्" इत्यस्मात् निष्पन्नः । ब्रह्मन् शब्दोऽयमनेकार्थकः । मन्त्रः, यज्ञः, रहस्यं परमसत्ता वा मन्त्राणां व्याख्या विनियोगादीनां वर्णनं ब्राह्मणग्रन्थेषु मिलति । ब्राह्मणं कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः (तैत्तरीय-१/५/१) ब्राह्मणसाहित्यस्य विषये वाचस्पति- मिश्रमहोदयैरुक्तम्- नाम नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

ब्राह्मणसाहित्यस्य प्रतिपाद्यविषय:- ब्राह्मणग्रन्थानां विषयवस्तुनिरुपणे शबरस्वामिनोक्तम्-

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा □□□□ □□□□□ □ परक्रिया पुराकल्पो व्यवधा□□ कल्पना □□ □□□□□□दर्शते तु□□□□□ ब्राह्मणस्य तु (मीमांसासूत्रभाष्यम्-२/□/□□)

□. □□□□□ (कर्मविधानम्) - अस्याभिप्रायोस्ति यज्ञस्याङ्गोपाङ्गानुष्ठाना प्रेरणाप्रदानम्। विधीनां व्याख्या एव मीमांसाशास्त्रस्य विवेचनीयः विषयः । अग्निहोत्र-दर्शपौर्णमास्य- राजसूयादियज्ञेषु विधिवाक्यानामावश्यकता भवति ।

□. □□□□□□□□ - वैदिक मन्त्राणां यज्ञे उपयोगः विनियोगः इत्युच्यते । ब्राह्मणग्रन्थस्य स्वस्वशाखासु सङ्कलितमन्त्राणां क्रमशः विनियोग: विज्ञापितः ।

□. □□□□ - कर्मकाण्डस्य कस्मैचिदपि विधये कारणज्ञापनं हेतुरस्ति। ब्राह्मणेषु विभिन्नकर्मानुकूलानि कारणानि निर्दिष्टानि ।

□. **अर्थवादः** - स्तुतेः तथा निन्दायाः वचनानि "अर्थवादः" इति कथ्यते ।। कर्मविधानप्रकरणेषु तदनुष्ठानस्य ज्ञानस्य च प्रचुरप्रशंसा तथा निषिद्धपदार्थेषु कर्मसु च निन्दा कृतास्ति ।

□. **निर्वचनम्** - भाषाशास्त्रदृष्ट्या ब्राह्मणग्रन्थेषु निर्वचनानां महत्त्वमस्ति । निर्वचनस्यार्थः कस्यापि शब्दस्य विश्लेषणं कृत्वा तस्य सम्बद्धक्रियापदेन योजनम् ।

□. **आख्यानम्** - अस्यान्तर्गतं परक्रिया पुराकल्पः द्वयमपि युक्तमस्ति । राज्ञां दानादिवर्णनम् "परक्रिया तथा प्राचीनयज्ञानां कथानां वा वर्णनं "पुराकल्प" भवति ।

ब्राह्मणग्रन्थानां परिचय:-

ऋग्वेदीयब्राह्मणग्रन्था:- १. ऐतरेय ब्राह्मणः, १२.कौषीतकी (शाङ्खायन) ब्राह्मणः ।

शुक्लयजुर्वेदीयब्राह्मणग्रन्थाः १. शतपथब्राह्मण (माध्यन्दिन काण्वशाखे) १. तत्तरीयब्राह्मणः (तैत्तरीयमैत्रायणी- संहिताब्राह्मणा अपि ग्राह्याः)

सामवेदीयब्राह्मणग्रन्थाः १. पञ्चविंश: (ताण्ड्य), २. षड्विंश, ३. सामविधानः ४. आर्षेयः ५. दैवतः, ६. उपनिषद्ब्राह्मण ७ संहितोपनिषद्, ८. वंशब्राह्मणः जैमिनीयः (तलवकारः)

अथर्ववेदीयब्राह्मणः १. गोपथब्राह्मण: (शौनकशाखया सम्बद्धः)

आरण्यक साहित्यम् - ब्राह्मणग्रन्थानां परिशिष्टरूपेणाऽऽरण्यकानामुपनिषदाञ्च विकास: प्रत्येकस्यां वैदिकशाखायाम् अभवत् । द्वयोरपि शाखयोः दार्शनिकद्धान्तनां निरूपणमस्ति । आरण्यकानामुपादेयता अरण्यवासिनां वानप्रस्थीनां कृते, तथोपनिषदामुपादेयता

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

सन्सासीनां परिव्राजकानां कृते चास्ति । सायणेनाप्युक्तम् "अरण्याध्ययनादेतद् आरण्यकमितीर्यते (तैत्तरीयारण्यकभाष्यम्- मङ्गलाचरण- श्लोक ६) । सामान्यतः आरण्यकसाहित्यं गद्यात्मकमस्ति किन्तु कुत्रचिद् पद्यानाम (मन्त्राणां) अपि प्रयोगः दृश्यते। मुख्यतः पञ्च आरण्यकग्रन्थास्सन्ति । ते च १ ऐतरेय आरण्यकम् २ शाङ्खायन आरण्यकम् ३ बृहदारण्यकम् ४ तैत्तरीय आरण्यकम् ५ तवलकार आरण्यकम्

□□□□□□□:

वैदिककर्मकाण्डाय यथा ब्राह्मणग्रन्थ शिखरभूता:, तथैव ज्ञानकाण्डाय वा तस्य उत्कर्षाय उपनिषदां महत्वमस्ति वैदिक-वाङ्मयस्यान्तिमभागे निबद्धकारणात् तथा तेषां सारभूतसिद्धान्तानां निरूपणाद् एता: "वेदान्त" इत्यप्युच्यन्ते। "उप" तथा "नि" इत्युपसर्गयुक्तात् "सद् धातो: क्विप् प्रत्यये कृते सति "उपनिषद् शब्दः निष्पन्नः । अस्य साधारणार्थ: गुरुसमीपमुपविश्य प्राप्तं ज्ञानम् । शङ्कराचार्येणाऽप्युक्तम्- "उपनिषादयति सर्वानर्थकरं संसारं विनाशयति, संसारकारणभूतामविद्या शिथिलयति ब्र च गमयति (ईशावास्योपनिष- द्भाष्यारम्भः) । उपनिषदामध्ययनमेकान्ते गुरुप्रसादाच्च भवति, अत इमाः "रहस्यविद्या " अपि कथ्यते । प्राचीनोपनिषदः, संख्यादृष्ट्या अधिकतमं चतुदर्श सन्ति। एतासां सम्बन्धश्च वैदिकग्रन्थैः मुक्तिकोपनिषदनुसारेण एतासां संख्या अष्टाधिकैकशतम्। तत्र ऋग्वेदीया: १०. शुक्लयजुर्वेदीया: १९. कृष्णयजुर्वेदीयाः ३२, सामवेदीयाः १६ तथा अथर्ववेदीयाः ३१ सम्मिल्य सन्ति । कल्याण "पत्रिकाया उपनिषद एतासां संख्या २२० तथा "उपनिषद्-वाक्य महाकोष इत्यस्मिन् २२३ उपनिषदामुल्लेखोऽस्ति । प्राचीनचतुर्दशसूपनिषद्सु दश महत्त्वपूर्णाः यासु शङ्कराचार्यः भाष्यान्यलिखत्। तच्च-

□□ □□ □□ **प्र मुण्ड-माण्डूक्य तित्तिरिः ।**

□□□□□□ **छान्दोग्यं बृहदारण्यकं** □□□□ (मुक्तिकोपनिषद् १/३०)

अन्यचतस्रः □□□□□□□□ ११. कौषतक्युपनिषद्, १२. श्वेताश्वतरोपनिष १३. मैत्रायणी उपनिषद्, १४. महानारायणीयोपनिषद् ।

एतासूपनिषद् ब्रह्मतत्त्वस्य, आत्मतत्त्वस्य, प्राणसिद्धान्तस्य सृष्टिविज्ञानस्य कर्मसिद्धान्तस्य, नैतिकसिद्धान्तस्य च बहूनां विषयाणामुल्लेखः कृतः । उपनिषदां सम्बन्धः वेदैरस्ति। तदुल्लेख:-

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

१. ऋग्वेदीयोपनिषदी- ऐतरेय कौषीतकी। २. शुक्लयजुर्वेदीयोपनिषद - ईश-बृहदारण्यकी ।

३. कृष्णयजुर्वेदीयोपनिषदः -तैत्तरीय कठ-श्वेताश्वतर मैत्रायणी-महानारायण- इत्यादयः

४. सामवेदीयोपनिषदा- केन- छान्दोग्य ।

५. • अथर्ववेदीयोपनिषदः मुण्डक माण्डुक प्रश्नाः । अत्र बृहदारण्यकछान्दोग्यी विशालकाये, ईश- केनमाण्डुक्यौ च अल्पकायाः। काश्चनोपनिषद पद्यात्मकाः, काश्चन गद्यात्मकाः काचन च मिश्रात्मिकाः सन्ति।

वेदाङ्गसाहित्यम्- वैदिक साहित्यविकासस्यान्तिमकाले एतादृशस्य साहित्यस्य विकासोऽभवत् यत् वेदानामविकलरूपेण रक्षां कुर्वन् तान् यथार्थरूपेणावबोधने तदनुकूलक्रियानुष्ठाने सहायकं स्यात् । एतदेव "वेदाङ्गम्" । चतुर्णां वेदानां सहैव वेदाङ्गान गणना "अपरा-विद्या" इति नाम्नोक्त यथा तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति "(मुण्डकोपनिषद् १/१/५) उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम्-

'छन्दः प□□□ □□वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते □ ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु□वेदस्य □□□व्याकरणं स्मृतम् □ तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रः □□□□□□□□□□
(पाणिनीशिक्षा ४१-□□)

□. **शिक्षा-** यस्मिन् शास्त्रे वर्ण-स्वर-मात्रा-बल-साम-सन्तान इत्यादीनामुपदेशः तत् 'शिक्षा' इत्युच्यते । यथा- "**वर्णः स्वरः मात्रा □□□□□□ सन्तानः इत्युक्त शिक्षाध्यायः" (तैत्तरीयोपनिषद् - शिक्षावल्ली १/□)** अस्य वेदाङ्गस्य प्राचीनतम ग्रन्थाः प्रातिशाख्याः सन्ति ये पाणिनिना पूर्वतनाः। वेदानां प्रतिशाखायारुच्चारणं प्रक्रियायाः भिन्नता ज्ञापनादेते प्रातिशाख्याः। तेषां संख्या ऋक् तैत्तरीय वाजसनेयि साम- अथर्वप्रातिशाख्याः इति पञ्च अस्ति।

□. **कल्पः-** विभिन्नवैदिक शाखायाः ब्राह्मणग्रन्थेषु विहितकर्मणां व्यवस्थितकत वेदाङ्गः "कल्प" इत्युच्यते। विष्णुमित्रेण कल्पस्य लक्षणं कृतम्- "कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पना शास्त्रम" । कल्पस्य चत्वारः भेदाः सन्ति-

□. **श्रौतसूत्रम् २. गृह्यसूत्र □ धर्मसूत्रम् ४. शुल्वसूत्रम् □ □**

□. **व्याकरणम्** - मूलतः वैदिकभाषायाः पदरचना (व्युत्पत्ति) स्पष्टतायै व्याकरणरूप वेदाङ्गस विकासः समभवत् यः क्रमशः लौकिकसंस्कृतस्य परिधौ आगत्य एकं महत्वपूर्ण शास्त्रमभवत । व्याकरणस्य पञ्च प्रमुखोद्देश्यानि कथितानि- "रक्षोहागम-लघ्वसन्देहाः

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell’s Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

प्रयोजनम्" (महाभाष्यारम्भः) ऐतिहासिकदृष्ट्या व्याकरणस्य सर्वप्रथमः पूर्णग्रन्थ पाणिनेः "अष्टाध्यायी" इत्यस्ति | प्रायः यस्मिन् ४००० सूत्राणि सन्ति।

□. **निरुक्तम्-** वैदिकशब्दानां निर्वचनम् अर्थात् अर्थस्य निर्णयविधायकं वेदाङ्ग "निरुक्तम्" (निस्+वच्+क्त) अस्ति। अधुना एकमात्रं यास्करचितं निरुक्तमुपलभ्यते । निघण्टुः त्रिधाविभक्तः १. नैघण्टुककाण्डम्, २. नैगमकाण्डम् ३. दैवतकाण्डम् इत्यादीनि । निरुक्तस्य रचनायाः प्रमुखमुद्देश्यमस्ति, परकव्याख्याकरणम् तथा देवतास्वरूपाणां स्पष्टीकरणञ्च । यास्केनोक्तम्- "अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययों न विद्यते (१/५) "अथापि याज्ञे देवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यम्" (१/१७), उक्तः -

"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ च□□□□ वर्णविकारनाशौ
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् □

□. **छन्दः**:- वेदमन्त्राणामधिकसंख्या पद्यात्मिकास्ति। प्राचीनकाले लेखनसामग्रीणामभावे स्मरणेनैव रचना: संक्रमिताः। वैदिकछन्दस्सु अक्षराणां गणना भवति। छन्दस् (छद् धातुः +असुन् प्रत्ययः) शब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ आच्छादनं स्तुतिसाधनं वा भवति । अतः वेदाङ्गमिदं वेदानामावरणं स्तुतिसाधनं वा। प्रमुखदिकछन्दांसि -

१. समानाक्षराणि - गायत्री (अष्टाक्षरा त्रिपदा च), अनुष्टुप् (अष्टाक्षर, चतुर्पदः), पङ्क्तिः (अष्टाक्षरा, पञ्चपद), त्रिष्टुप् (एकादशाक्षर , चतुष्पदा), जगती (द्वादशाक्षरा, चतुष्पदा)

२. विषमाक्षराणि - उष्णिक् (८+८+१२), पुर उष्णिक् (१२+८+८) कुकुप् (८+१२+८) बृहती (८+८+१२+८)। ऋग्वेदे गायत्रीत्रिष्टुपबृहतीनामधिकः प्रयोगः विद्यते।

□. **ज्योतिषम्** - वेदेषु विहितस्य कर्मानुष्टानस्य समुचितकालज्ञापनाय वेदाङ्गरूपे ज्योतिषशास्त्रस्य उपयोगो भवति। अस्योपयोगिता लगधेन उक्त -

□□□ □□ यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालाभिपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः □
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं □□ ज्योतिषं वे□□ □□यज्ञम् □□ (□ज्यो.श्लोक.□)

वेदाङ्गज्योतिषं वेदान्तस्यास्य प्रतिनिधिभूतग्रन्थः यस्य पाठद्वयं प्राप्यते आर्षज्योतिषम् याजुषज्योतिषञ्च ।

आदिकाव्यं र□□□□□□

लौकिकसंस्कृतस्योपक्रमे भारतीयसाहित्यं जनजीवनं प्रभावितवन्तौ रामायणमहाभारतग्रन्थौ | रामायणस्य रचयिता आदिकविः वाल्मीकि; तथा रामायणम् आदिकाव्यम् मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामस्य कथायाः सर्वप्रथमं वर्णनं रामायणे एव मिलति ।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

रामायणमिदं सप्तकाण्डेषु विभक्तमस्ति । तच्च बालकाण्डं, अयोध्याकाण्डं, अरण्यकाण्डम्, किष्किन्धाकाण्डम् सुन्दरकाण्डम्, युद्धकाण्डञ्, उत्तरकाण्डञ्च वर्तमानसमये ६४५ सर्गः समन्वितोऽयं ग्रन्थः, अनुष्टुप् उपजाति-वंशस्थादि छन्दस्सु सम्बद्धोस्ति सम्पूर्णऽपि ग्रन्ये २४ सहस्रश्लोकाः सन्ति । अस्य विषये स्वयं वाल्मीकिनोक्तं-

यावत्स्थास्यन्ति गि□□□□ सरितश्च म□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□ □□□□प्रचरिष्यति ॥

□. **बालकाण्डम्-** ७७ सर्गः समन्वितमिदं काण्डं रामायणरचनायाः पूर्वपीठिकां स्थापयति । अत्रैव हेतुभूतात्मकः श्लोकः-

□□ □□□□□ **प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्व□□ □□□ □ यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काम□□□□□□□□**

रामायणस्य स्वरूपविषये वाल्मीकिना लिखितं यत्-

चतुर्विंशसहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः । तथा□ सर्गशतान्पञ्च षड्[काण्डानि तथोत्तरम् □□

अस्मिन् काण्डे रामस्य जन्मकथा, बाल्यावस्थावर्णनं रामस्य विवाहः इत्यादि प्रमुखरूपे वर्णितमस्ति ।

□. **अयोध्याकाण्डम्-** ११९ सर्गात्मकमिदं काण्डम् । अत्र रामस्य वनगमनं, वनवासदुःखवर्णनं, चित्रकूटवासः इत्यादि प्रमुखरूपे वर्णितमस्ति ।

□. **अरण्यकाण्डम्** - ७५ सर्गात्मकमिदं काण्डमस्ति । तथाऽत्र दण्डकारण्यनिवासः, शूर्पणखावृत्तान्तः, सीताहरणं. जटायुमरणं, सुग्रीवमैत्रीत्यादीनां वर्णनमस्ति ।

□. **किष्किन्धाकाण्डम्** - ६७ सर्गात्मकमिदं काण्डम् । अत्र बालिवधं, वर्षाशरदोर्वर्णनं, सीतान्वेषणञ्च वर्णितमस्ति ।

□. **सुन्दरकाण्डम्** - ६८ सर्गात्मकमिदं काण्डम् एतस्मिन् काण्डे हनुमतः सागरलङ्घनम्, अशोकवाटिकागतसीतावर्णनम्, लङ्कादहनम् इत्यादयः वार्ताः वर्णिताः ।

□. **युद्धकाण्डम्** - १२८ सर्गात्मकमिदं काण्डम् । वर्णितविषयोऽत्रास्ति रामरावणयुद्धम् रावणहननान्तरं रामस्यायोध्यायऽऽगमनं रामराज्यवर्णनं च । सर्वेषु काण्डेषु काण्डोऽयं बृहत्तमः अस्ति ।

□. **उत्तरकाण्डम्-** १११ सर्गात्मकमिदं काण्डम् बालकाण्डवत् अत्राऽपि इतिहासपुराणाऽऽख्यानानि सन्ति, रामकथा तु न्यूना एव। अत्र रावणवंशकथा, हनुमत्कथा, सीतापरित्यागः, राजसूययज्ञः सीतायाः पातालप्रवेशः, रामस्य महाप्रस्थानं तथाचान्तिमे पाठफलचर्चा विद्यते । रामायणे विशेषरूपेण करुणशृङ्गारवीरादि रसास्सन्ति । तथा प्रधानरसः अङ्गीरूपे करुणरसः प्रयुक्तः ।

इतिहासकाव्यं □□□□□□□□-

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

यत्र लौकिकसंस्कृतसाहित्ये महत्त्वदृष्ट्या रामायणस्यानन्तरं महाभारतस्य स्थानमस्ति । विश्वसाहित्ये महाभारतं बृहत्तमं काव्यमस्ति । एकलक्षतोप्यधिकाः श्लोकाः सन्ति । इदं भारतस्य सांस्कृतिकविषयाणां विराट्कोशः अस्ति । अस्य वैशिष्ट्यं स्वयं लेखकः लिखति-

"धर्मे चार्थे च □□□□ मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति □ □□क्वचिद् ।। (□□□. □/□□/□□)

महाभारतस्य रचयिता व्यास: (कृष्णद्वैपायन वेदव्यास) अस्ति । सः पाराशर सत्यवत्योः पुत्रः, तस्य पालनं मल्लाहराज्ञा दासराजेन कृतम्। व्यासः त्रयाणां वर्षाणां परिश्रमेण महाभारतस्य रचनां कृतवान् । यथा-

त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो □□□□ □ महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् (म□□. □/□□/□□)

वर्तमानेसमये महाभारते एकलक्षपरिमितश्लोकाः सन्ति । अतोऽयं ग्रन्थः "शतसाहस्त्रीसंहिता" अपि उच्यते। महाभारतमष्टादशसु पर्वसु विभक्तमस्ति । यच्च पुनः उपपर्वसु अध्यायेषु च विभक्तमस्ति । महाभारतस्याष्टादशपर्वाणि १. आदि, २ सभा, ३. वनं ४. विराट, ५. उद्योग :, ६. भीष्मः ७. द्रोणः, ८. कर्णः ९. शल्य: १०. सौप्तिकः ११. स्त्री, १२. शान्तिः, १३. अनुशासनम् १४. आश्वमेधिकम् १५. आश्रमवासिकं, १६. मौसलम्, १७ महाप्रस्थानिक: १८. स्वर्गारोहणञ्च ।

महाभारतस्य क्रमशः विकासः समभवत् आदौ इदं "जय" नाम्ना अनन्तरं "भारत" नाम्ना, अन्ते च "महाभारत" नाम्नि परिणतमभवत् । यथा- "जयो नामेतिहासोऽयं । श्रोतव्यो विजिगीषया । (महा. १/६२ / २०) | व्यासकृतेऽस्मिन् ग्रन्थे ८८०० श्लोकाः आसन् । यथा- अष्टौ श्लोक सहस्त्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।। द्वितीयायामवस्थायां जयस्य विकासः भारते समभवत् भारते २४००० श्लोकाः आसन् । अत्रोपाख्यानानि न योजितानि । यथा-

चतुर्विंशतिसाहस्त्रीं चक्रे □□□□□□□□□□ उपाख्यानैर्विना त□□□□□□□□□प्राच्यते बु□□□□
(□□□-आदिपर्व २ / □□□-□□)

अन्तिमावस्थायामेकलक्षप मितश्लोकः ग्रन्थोऽयं "महाभारत" नाम्ना प्रसिद्धोऽभवत्। यथा-

महत्त्वाद् भारवत्त्वाच महाभारतमुच्यते (□□□. □/□/□□□)

□. **आदिपर्व** - १९ उपपर्वभिः २३३ अध्यायश्च युक्तमिदं पर्व । अत्र महाभारतभूमिका शकुन्तलोपाख्यानं पुरुवंशवर्णनम्, कौरवपाण्डवयोः शिक्षादीक्षाविवाहादिवर्णनमस्ति । अत्र प्रायः नवसहस्रश्लोका सन्ति ।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

□. **सभापर्व** - दशोपपर्वभिः ८१ अध्यायैश्च युतेस्मिन् पर्वणि पाण्डवानां दिग्विजययात्रा, राजसूययज्ञः, शिशुपालवधं, अज्ञातवासश्च वर्णितोस्ति।

□. **वनपर्व** - २२ उपपर्वभिः ३१५ अध्यायैश्च युक्तमिदं पर्व, पाण्डवानां वनवासः, नलोपाख्यानं, सत्यवान्सावित्र्योः कथा, जयद्रथेन द्रौपदीवस्त्रहरणम्, कर्णस्य कवचकुण्डलादिदानमित्यादिभिरलंकृतमस्ति।

□. **विराटपर्व** - पञ्चोपपर्वभिः ७२ अध्यायैश्चालंकृतमिदं पर्व अत्र च प्रायः ७२०० श्लोकाः सन्ति। अज्ञातवासघटना, कीचकवधः, विराटकथा, उत्तराभिमन्युविवाहः इत्यादयः कथाः अत्र वर्णिताः।

□. **उद्योगपर्व** - दशोपपर्वभिः १९६ अध्यायः प्रायः ७१०० श्लोकश्च युक्तेऽस्मिन् पर्वणि मित्रसंग्रहः, दुर्योधनार्जुनाभ्यां कृष्णस्य साहाय्यं, शान्तिवार्त अम्बोपाख्यानं, युद्धपूर्वपीठिकादिवर्णनमस्ति।

□. **भीष्मपर्व** - पञ्चोपपर्वभिः, १२२ अध्यायैः ६१०० श्लोकैश्च युक्तमिदं पर्व । अत्र युद्धभूमिका, सञ्जयधृतराष्ट्रवृत्तान्तः कृष्णार्जुनसम्वादः (श्रीमद्भगवद्गीता), कृष्णप्रतिज्ञाखण्डनम्, भीष्मस्तुतिः भीष्मशरशय्याशयनम् इत्यादीनां वर्णनमस्ति।

□. **द्रोणपर्व** - अष्टोपपर्वैः २०२ अध्यायैः प्रायः दशसहस्रश्लोकैश्च समन्वितमिदं पर्व | पर्वण्यस्मिन् द्रोणाचार्यस्य सेनापतित्वम्, अभिमन्यु-जयद्रथ-घटोत्कच-द्रोणाचार्याणां वधः, अश्वत्थाम्नः नारायणास्त्रप्रयोग , पर्वफलश्रुतिः वर्णितास्ति।

□. **कर्णपर्व** - ९६ अध्यायैः, प्रायः सार्धपञ्चसहस्रश्लोकैश्च समन्वितेऽस्मिन् पर्वणि उपपर्वाणि न सन्ति। वर्ण्यविषयोऽत्र कर्णस्याध्यक्षत्वं कर्णशल्यविवादः, कर्णमृत्युश्चास्ति।

□. **शल्यपर्व** - उपपर्वभ्यां (ह्रद-प्रवेशः, गदापर्व च) ६५ अध्यायैः प्रायः ३७०० श्लोकैश्च युक्तमिदं पर्व । अत्र भारतयुद्धस्यान्तिम (अष्टादश) दिनस्य युद्धस्य वर्णनम्, शल्यवधः, दुर्योधनोरुभङ्गः, युद्धसमाप्तिः, तीर्थमाहात्म्यानि च वर्णितानि।

□□. **सौप्तिकपर्व** - उपपर्वणा (ऐषीक्), १८ अध्यायैः ८१० श्लोकैश्च युक्तमिदं पर्व। अत्र सुप्तसेनायामाक्रमणं, द्रौपदीपुत्रहननम्, दुर्योधनप्राणत्यागः, अश्वत्थाम्नः मणिनिष्कासनम् इत्यादि वर्णितमस्ति।

□□. **स्त्रीपर्व** - जलप्रदानिक-स्त्रीविलापश्राद्धपर्वभिः, २७ अध्यायैः ८२० श्लोकैश्च युक्तमिदं पर्व । अत्र कर्णजन्मवृत्तम् गान्धार्याः कृष्णाय श्रापः, युधिष्ठिरस्य स्त्रीजातये श्रापः इत्यादीनि वृत्तान्यत्र वर्णितानि।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

□□. **शान्तिपर्व** - पर्व इदं महाभारते अनन्तरं योजितमस्ति । राजधर्मानुशासनं आपद्धर्ममोक्षधर्म इत्युपपर्वभिः, ३६५ अध्यायैः १४७२५ श्लोकैश्च युक्तमिदं पर्व महाभारतस्य बृहत्तमं पर्वास्ति । सर्वाधिकपरिवर्तनपरिवर्धनानि अत्रैव जातानि । अत्रैव पाराशरगीता, हंसगीता ग्रन्थौ युधिष्ठिराय भीष्मोपदेशोऽपि अत्रैव वर्णितः ।

□□. **अनुशासनपर्व** - पर्वभ्यां १६८ अध्यायैः, दससहस्रेण किञ्चिदन्यून श्लोकैः युक्तेऽस्मिन् पर्वणि धर्मशास्त्रीयोपदेशाः ब्राह्मणमहत्ता, तेभ्यः दत्तदानस्य महत्त्वम् इत्यादिविषयास्सन्ति | दानधर्म" इति प्रथमोपपर्वणि १६६ अध्यायाः, "भीष्मस्वर्गाऽऽरोहरणं" इतिद्वितीयोपपर्वणि द्वौ अध्यायौ स्तः । अस्य १७ तमे अध्याये शिवसहस्रनामस्तोत्रम् तथा १४९ तमे अध्याये विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमस्ति ।

□□. **आश्वमेधिकपर्व** - ९२ अध्यायैः, प्रायः सपादचतुस्सहस्रश्लोकैः युक्तमिदं पर्व | अत्र अश्वमेधयज्ञस्य वर्णनमस्ति । अत्रैव दर्शनशास्त्रसामग्रीपूरितमुपपर्व "अनुगीता" अस्ति।

□□. **आश्रमवासिकपर्व** - त्रिभिरुपपर्वभिः ३९ अध्यायैः ११०० श्लोकैश्च युक्तेऽस्मिन् पर्वणि धृतराष्ट्र-गान्धारी-कुन्ती-विदुरादीनां वनाऽऽश्रमनिवास इति विषयः वर्णितोऽस्ति ।

□□. □□□□ **पर्व** - अष्टभिः अध्यायैः ३०४ श्लोकैश्च युक्तमिदं पर्व । अत्र गान्धारीशापात् यदुवंशयुद्धः, वंशसमाप्तिः, व्याधेन कृष्णस्य परलोकगमनं इत्यादि विषयाः वर्णिताः । यदुवंशविनाशे मुसलं कारणं अतः पर्वेदं मौसलमिति ।

□□. **महाप्रस्थानिकपर्व** - त्रयाणामध्यायानामिदं महाभारतस्य लघुत्तमं पर्व। यत्र केवलं ११५ श्लोकाः सन्ति । अत्र पाण्डवानां हिमालय-यात्रावर्णनं, क्रमशः द्रौपदीसहदेवादीनां पतनम्, युधिष्ठिरस्य पार्थिवशरीरेण स्वर्गगमनं वर्णितमस्ति ।

□□. **स्वर्गारोहणपर्व** - पञ्चाध्यायान २२० श्लोकानाञ्चेदं लघुपर्व । अत्र युधिष्ठिरस्य देवदूतेन सह गमनसमये नरकवासिनां स्वानुजानां करुणक्रन्दनश्रवणं, दिव्यलोके तैस्सहमेलनम् अन्तिमाध्याये च महाभारतस्य माहात्म्यं वर्णितमन्ति । यद् माहात्म्यं "भारतसावित्री' इत्युच्यते । सम्पूर्णेऽपि महाभारते २१०९ अध्यायाः सन्ति ।

□□□□□□□□**विशिष्टानि आख्यानानि अ□ वर्णितानि -**

तानि च १ **शकुन्तलोपाख्यानम्** (आदिपर्व अध्यायः ६८-७४) २ **नलोपाख्यानम्** (वनपर्व-अध्याय- ५३-७९), ३ **रामोपाख्यानम्** (वनपर्व अध्याय- २७४-२९१) ४ **सावित्र्युपाख्यानम्** (वनपर्व अध्याय २९२-२९९) ५ **भगवद्गीता** (भीष्मपर्व-अध्याय २५-४२) **हरिवंशपर्व** महाभारतपरिशिष्टरूपेण स्वतन्त्रग्रन्थननादिदं "खिलपर्व" अप्युच्यते। अत्र

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 4, April 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

१६३७४ श्लोकाः सन्ति । इदं वैशम्पायनः जनमेजयं श्रावितवान् । धार्मिकदृष्ट्या पुत्रप्राप्तये अस्य महत्त्वमस्ति । अत्र त्रीणि खण्डानि सन्ति- हरिवंशपर्व, विष्णुपर्व, भविष्यपर्व च हरिवंशपर्वणि भगवतः श्रीकृष्णस्य वंशकथा विस्तृतरूपेण वर्णितास्ति ।